

İKTİSATTA İHTİYAÇLAR

Prof. Dr. Ayşe BUĞRA*

Bir süredir iktisatçıların üç gruba ayrıldıklarını düşünüyorum. İdeologlar, bilmece çözüp oyun oynamasını sevenler ve iktisadın "bir politika bilimi" olduğuna, dolayısıyla iktisatçının bazı toplumsal sorumlulukları olduğuna inananlar. Bugünlerde ideologlar, ekonomik kriz sonucu yalnız ekonomileri değil toplumsal dokuları da paramparça olmuş olan az gelişmiş ülkelere ve eski sosyalist blok ülkelerine biraz sabır ve sebat sonuçunda serbest piyasa ekonomisinin bütün sorunlarını çözeceğini anlatmakla meşguller. Nobel ödülleri ise oyun oynayanlara veriliyor. Üçüncü gruptaki iktisatçıların, Adam Smith'den başlayıp John Maynard Keynes'den geçerek Albert Hirschman ve Amartya Sen'e ulaşan çizgide bulunanların sesleri ise oldukça az duyuluyor. Bu yazının sorunsal: ilk iki gruptaki iktisatçılar açısından hiç ilginç değil. Ama üçüncü gruptaki iktisatçılar ve bence hiç kuşkusuz bu grupta yer alan hocamız Sevim Görgün tarafından anlamlı bulunabileceğini umuyorum.

Aşağıda tartışılacak olan fikirlerin bir bölümüne, özellikle ihtiyaç konusunun önemli olduğu fikrine, Türçe yayınlanan ilk makalem olan "İhtiyaçlar Üstüne" de değinilmişti.¹ Bu makale, 1970'li yıllarda çok popüler olan "temel ihtiyaçlar" kavramının sorunlarına ve ekonomik gelişme stratejilerini bu kavram üzerine dayandırmaya çalışan yaklaşımların sakıncalarına işaret etmek amacıyla yazılmıştı. O günlerde ortaya çıktığı biçimiyle temel ihtiyaçlar kavramının çok sorunlu olduğuna hala inanıyorum. On beş yıl sonra yeniden aynı konuya geri dönüşümün nedeni, bu sorunları aşan bir temel ihtiyaçlar kavramı olmadan iktisat politikası tartışmalarının önemli bir bölümünün havada kalmaya, değer yargılarının ötesine geçmemeye mahkum olduklarını bugün daha iyi görüyor olmam.

Dolayısıyla, bu yazının benimsediği temel varsayım, iktisatçıların ihtiyaç kavramını dışlamalarının önemli bir maliyeti olduğu varsayımı. Bugün aynı varsayımın, bireysel ve toplumsal refahla ilgilenen bir politika biliminin ihtiyaç kavramını dışlamasını tuhaf bulan ve konuya standart tüketici teorisinin sınırlarını zorlayarak yaklaşmaya çalışan başka iktisatçılar ve sosyal bilimciler tarafından da paylaşıldığını görebiliyoruz.² Bu çabaların bence en önemli amacı, insan ihtiyaçlarından söz etmeden iktisat politikasıyla ilgilenmenin güçlüklerine işaret etmek ve, iktisat politikası alanındaki önermelerle değerlendirmelere temel olabilecek biçimde, ihtiyaçlar üzerine anlamlı bir şeyler söyleyebilmek.

İhtiyaç kavramını dışlamanın, iktisat politikası tartışmalarının anlamlılığı açısından önemli bir maliyeti var. Ama, ilerde değinileceği gibi, bu kavramı dışlamamanın da bir maliyeti, politik bir maliyeti, var. Bu maliyet, ihtiyaçlar üzerine yapılan "dikkatsiz" genellemelerin, bireylerin özgür seçimlerine müdahale tehlikesi içermeleriyle ilgili. Yani, insanların neye ihtiyacı olduğu konusunda düşünmeyi ve konuşmayı reddeden iktisatçının yaptığı politika önermeleri temelsiz kalabiliyor, ama politika önermelerini genelde insan ihtiyaçlarına dayandırmaya kalkan iktisatçı da tüketim alanına yapılabilecek diktatörce müdahalelere zemin hazırlama tehlikesiyle karşı karşıya. Bu, bence, ilginç bir ikilem. Tartışılması ve aşılmaya çalışılması gereken bir ikilem.

¹ Ayşe (Buğra) Trak, "İhtiyaçlar Üstüne", Toplum ve Bilim, Kış 1980.

² Bu iktisatçıların en önemlisi, herhalde Amartya Sen. Özellikle, A. Sen, Commodities and Capabilities, Amsterdam: North Holland, 1985. Ayrıca, L. Doyal and I. Gough, A Theory of Human Need, New York: The Guilford Press, 1991.

* Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü

Böyle bir tartışma çerçevesinde, enterdisipliner bir yaklaşımın benimsenmesi ve özellikle sosyal antropologların ve kültür araştırmalarıyla uğraşan sosyologların çalışmalarından yararlanılması kaçınılmaz görünüyor. Nitekim, bu yazıda sürdürülecek tartışmada da bu tür iktisat dışı çalışmalardan yararlanıldı. Ancak, bana asıl ilginç gelen, enterdisipliner bir yaklaşımın kazandırdığı ipuçlarının bir bölümünün, belki de en yararlı olanlarının, iktisadın başlangıcında, Adam Smith'in çalışmalarında, özellikle Ahlaki Duygular Kuramı'nda çok açık bir biçimde bulutmaları.³ Yani, iktisadın kurucusunun iktisatçılara anlamlı bir ihtiyaç kuramının gerektirdiği temel öğeleri miras bırakmış oluşu. Dolayısıyla, aşağıdaki tartışma, neden böyle bir ihtiyaç kuramına "ihtiyacımız olduğunu" ve bu kuramın temel öğelerinin neler olabileceğini ortaya koyarken, bir yandan da iktisadi düşünce tarihi içindeki kullanılmamış bir potansiyele de işaret etmeye çalışacak.

FAYDACILIK VE FAYDA TEORİSİ

Adam Smith'in yazdıklarında anlamlı bir ihtiyaç kuramının temel öğelerine rastlandığı gibi, 19. yüzyıl iktisatçılarının da ihtiyaçlardan söz etmekten 20. yüzyıldaki meslekdaşları kadar dikkatle kaçındıkları söylenemez. İlk olarak, iktisadın bu ilk yüzyılında bazı önemli iktisatçıların, mesela J.S.Mill'in, faydacı felsefeyi (utilitarianism) benimsemiş olduklarını, dolayısıyla genel olarak "zenginlik bilimi" diye tanımlanan disiplin içinde malların sağladığı tatmin duygusunun ölçülebileceğine, bu alanda bireyler arası karşılaştırmalar yapılabileceğine ve bu karşılaştırma imkanının eşitliğin iyi bir şey olduğu sonucuna gittiğine inandıklarını söyleyebiliriz. Bu da, modern tüketici kuramının iktisatçının söyleyebileceği ve söyleyemeyeceği şeyler arasına koyduğu sınırı epeyce aşan bir şey.

Ayrıca, faydacı felsefeyle ilgisi olmayan D.Ricardo gibi bir iktisatçının yazdıklarında sınıf analizine dayanan bir "lüks tüketim malı" ve "ihtiyaç maddesi" ayırımına rastlıyoruz. Ricardo işçilerin tükettiği malları ihtiyaç maddesi olarak tanımlarken, ücretlerin bu temel ihtiyaç maddelerine göre belirlendiğini ve ücretlerin yükselmesinin yolunun işçilerin hayat standartlarını, yani ihtiyaçlarını yükseltmeleri gerektiğini söylüyor.⁴ Aynı lüks ve ihtiyaç ayırımı, gene sınıf analizi

çerçevesinde, Marx'da da karşımıza çıkıyor.⁵ Zaten Marx'ın ihtiyacı sosyal bir kavram olarak ele alan ve toplumsal ilerlemeyi insan ihtiyaçlarının çeşitlenmesi ve zenginleşmesine bağlayan kapsamlı bir ihtiyaç kuramı geliştirmiş olduğunu görüyoruz. Bu yazıda sürdürülen tartışma boyunca yer yer bu kuramın farklı yönlerine değinilecek.

19. yüzyıl iktisatçılarını ihtiyaç kavramını sistematik bir biçimde dışlamamışlardı. Ama, herhalde iktisatçı olarak niteleneceğimiz Marx'ın dışında, konuyla sistematik bir biçimde uğraşmamışlardı da. Bu yüzyılın iktisatçılarının özellikle üretimle ve arzla uğraştıkları, tüketim ve taleple fazla ilgilenmedikleri düşünülürse, bu doğal görülebilir.

19. yüzyılın sonunda, nesnel emek değer kuramı yerini bu öznel fayda kuramına bırakırken, tüketim alanının iktisat içindeki yeri de haliyle önem kazanmış. 20. yüzyılda çeşitli iktisatçıların katkılarıyla da geliştirilen modern tüketim kuramı, ihtiyaçlardan değil, isteklerle (wants) tercihlerden (preferences) söz eden ve "fayda" (utility) kavramı çerçevesinde biçimlenen bir kuram. Fayda kavramının gelişmesi faydacı felsefeden bütünüyle kopuk olmamakla birlikte, faydacılığın bazı yönlerinin reddedilmesiyle birlikte yer alıyor.⁶ Önce fayda, psikolojik olmaktan çok mantıksal nitelikli bir kavram. İnsan psikolojisinin evrenselliğinden yola çıkan ve konuya insana mutluluk veren şeyleri maddi tüketimle sınırlayarak yaklaşan faydacıların aksine, fayda kuramı, istenilen maddi manevi herşeyi kapsamına alarak geliyor. Bu gelişmenin, 19. yüzyıl iktisatçılarının bir "zenginlik kuramı" olarak tanımladıkları iktisadın bir "seçim analizi" haline gelişiyle birlikte yer aldığı söylenilebilir. Bu süreç içinde faydacılık, bir "biftek felsefesi" olarak tanımlanıp küçümsenmeye başlıyor ve rasyonalite kavramı, insanın biftek de yer elması da isteyebileceği, veya önündeki bifteği karşısındakine verip aç oturmayı seçebileceği, fikrini kapsayacak biçimde genişliyor. İktisadi düşünce tarihi içindeki bu gelişme, faydacılığın toplumsal gözlemlere dayanarak kolayca yanlışılanabilecek materyalist insan anlayışından, fayda kuramının "tüketicinin bütün tercihleri rasyoneldir" fikrine bağlı olarak ortaya çıkan totolojik niteliğine doğru bir adım olarak değerlendirilebilir. Bu gelişme içinde, modern fayda kuramının benimsediği bireyler arası fayda karşılaştırmalarının mümkün olmadığı fikri ortaya çıkıyor.

³ A. Smith (1759), *The Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis: Liberty Classics, 1976.

⁴ D. Ricardo (1821), *Principles of Political Economy and Taxation*, London: Everyman's Library, 1977.

⁵ K. Marx (1885), *Capital*, Moskova: Progress Publisher, 1974, c.2, ss. 406-415.

⁶ Bu konuda bkz. J. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, New York: Oxford University Press, 1954, ss. 130-134 ve 1069-1073.

Bireyler arası fayda karşılaştırmalarının mümkün olması, azalan marjinal fayda ilkesiyle birleşince, açık bir biçimde, zengin adamın bir lirasının fakir adamın bir lirasından daha az fayda sağlayacağı, dolayısıyla gelir bölüşümünde eşitliğin faydacı felsefe içinde merkezi bir konuma sahip olan "daha çok kişi için daha çok mutluluk" amacına hizmet edeceği fikrine yol açıyor. Bu da, J.S.Mill gibi, 19. yüzyıl faydacı felsefeyi benimsemiş sosyal reformistlerine uygun bir yaklaşım. Oysa modern fayda kuramını geliştiren iktisatçıların çoğuna hiç uymuyor. Mutluluğun tüketilen malların tek tek sağladığı tatmin duygusu kanalıyla ölçülebileceği yolundaki faydacı görüşlerin aksine, bireyin fayda düzeyinden yalnızca onun toplam tüketime bakarak sözedilebileceğini öne süren ve kişiler arası fayda karşılaştırmalarını reddeden modern fayda kuramı, faydacı felsefenin eşitlikçi niteliğinden önemli bir biçimde ayrılıyor. Bu doğrultudaki gelişmeler sonucu, insan ihtiyaçları konusunda söylenebilecek tek şeyin "onun yalnız tüketicinin kendisi bilir" gibi önerme olduğu, buna bağlı olarak da devlet müdahalesinin kuramsal temellerinin epeyce sınırlandığı bir noktaya geliyoruz.

Modern tüketici kuramını tanımlayan temel ilkeler şunlar:

1) Doyumсузлук ilkesi (non-satiation): İstekler sınırsız, kaynaklar kısıtlıdır ve tüketiciler her zaman daha çoğu daha aza tercih ederler.

2) Rasyonalite ilkesi: Rasyonel tüketici davranışları fayda maksimizasyonuna yöneliktir.

3) Tutarlılık ilkesi: Rasyonel bir tüketici A'yı B'ye B'yi de C'ye tercih etmişse, her noktada A'yı C'ye tercih edecektir.

4) İkame ilkesi: Fayda maksimizasyonu içinde mallar veya mal grupları birbirleriyle ikame edilirler. Yani bir tüketici on kitap ve bir çift papuç yerine, beş kitap ve iki çift papuç alarak tüketimden sağladığı tatmini maksimize etmeye yönelebilir.

5) Azalan marjinal fayda ilkesi: Tüketilen papuç sayısı arttıkça her yeni çift papuğun tüketiciye sağladığı fayda, bununla birlikte de kitaptan vazgeçip papuç alma eğilimi azalır.

6) Bireyler arası fayda karşılaştırmaları yapılamaz. Bireysel fayda

fonksiyonları bağımsız, tercihler bütünüyle kişiye özeldir.

Bireyler arası fayda karşılaştırmalarının meşru olmadığı fikri, ilk ortaya atıldığı günlerde, iktisat politikasıyla ilgilenen bazı iktisatçılar tarafından fena halde yadırganmış. Mesela, K.Wicksell "bu fikri benimsemek, mecliste vergi politikası tartışmaları yapılamaz demekle aynı kapiya çıkar" demiş.⁷ Modern tüketici kuramına oldukça sempatiyle bakan A.Marshall'ın da, kuramın bu yönünü reddettiğini ve bireyler arası fayda karşılaştırmalarından vazgeçmediğini biliyoruz.⁸

Asıl ilginç, fayda kavramının bütünüyle öznel bir kavram olduğu ve bireyler arası fayda karşılaştırmalarının meşru olmadığını fikrini, buna bağlı olarak da ihtiyaçlar üzerine fikir beyan etmenin imkansız olduğunu, öne sürüp bunu kabul ettirmekte başarılı olan iktisatçıların da kendi kuramlarına uymakta güçlük çekmiş olmaları. Bunun en tipik örneğini, modern tüketici kuramının öncülerinden sayılan, hatta öncüsü kabul edilen, W.S.Jevons'ın yazdıklarında buluyoruz. Jevons'a göre, "İktisatçı faydanın doğrudan, kişilerce nasıl değerlendirildiğine bakarak işe başlar. Bir şeyin neden istendiğini ya da istenmediğini açıklamak ona düşmez."⁹ Tüketicinin rasyonel davranıp davranmadığı da, yalnızca isteklerin kendi aralarında tutarlı olmalarına ve elde edilmeleri için kullanılan yöntemlerin tutarlılığına bakarak değerlendirilebilir. "Bir tabanca hem iyilik hem kötülük etmeye yarayabilir ama bizi ilgilendiren onun istenip istenmediği ve eğer isteniyorsa, asgari çaba harcayarak elde edilmesidir."¹⁰ Aynı şekilde, "Bir nesne birey tarafından isteniyorsa birey için yararlı demektir... dayanıklı düz bir yün giysi yararlı, süslü bir ipeklî gereksiz olabilir. Birçokları elmas bir yüzüğü hiç bir yararı olmadığını, bunun yalnızca bir süs eşyası olduğunu söylerler. Bütün bu ayrıntılar iktisatçıyı hiç ilgilendirmeyiz. Davranışların nihai etkileri (ultimate effects) sosyal bilimlerin diğer dallarının görevidir. İktisatta biz yalnızca yakın etkilerle (proximate effects) uğraşırız."¹¹

Ama aynı Jevons, bunları yazdığı kitapta, bunlardan bir kaç sayfa sonra, açıkça yararlı ve yararsız tüketimden, ihtiyaçtan ve israftan söz etmeye başlıyor. Eski uygarlıkların

⁷ Shumpeter (1954), s. 1071.

⁸ A. Marshall, Principles of Economics, London: MacMillan and Co. Ltd., 1961, ss. 92-101.

⁹ W.S.Jevons (1905), Principles of Economics, New York: A.M.Kelley, 1965, s.6.

¹⁰ Jevons (1905), s.12.

¹¹ Jevons (1905), s.12.

piramitlerini, görkemli mezarlarını ve diğer maliyeti yüksek yapıları emek israfı olarak niteliyor. Avlanmayı, at yetiştirmeyi ve buna bağlı olarak gelişen at yarışlarını topluma zararlı, gereksiz masraflar olarak kınıyor. İngilizlerin yalnız buğday yeme alışkanlıklarını "ziyankar, saçma bir ön yargı" olarak niteleyip Çin ve Fransız mutfaklarının İngiliz mutfağını etkilemesiyle elde edilebilecek toplumsal kazançları uzun uzun anlatıyor.¹² Ve bütün bunlar, geliştirdiği kuramsal yapının dışında değer yargıları olarak kalıyorlar.

Bu değer yargıları, işe onları reddederek başlayan Jevons'ın yazdıklarında özellikle tuhaf görünüyorlar. Ama Jevons kesinlikle bu tür değer yargılarını dile getiren tek iktisatçı değil. İktisatçıların israfı kınayan, sadeliği ve basitliği öven nutuklar çekme eğilimleri, disiplinin tüketime yaklaşımına dışardan bakan diğer sosyal bilimcileri bunu alanın bariz bir özelliği olarak görmelerine yol açacak kadar güçlü.¹³ Doğal olarak, modern fayda kuramı çerçevesinde, bu eğilim son derece tutarsız.

Ama asıl önemli sorun bu kurama uymayan değer yargılarından kaçınılması değil. Asıl sorun, öznel ve bağımsız fayda fonksiyonlarıyla iktisat politikalarına temel oluşturabilecek bir ihtiyaç kuramına ulaşılamaması. Dolayısıyla, özellikle bu işlevi görmesi gereken refah iktisadı, fevkalade sorunlu bir alan haline geliyor. Refah iktisadı, ihtiyaçlarla ilgili değer yargılarından kaçınmaya çalışırken pek de yararlı olmayan başka bir değer yargısına sığınmak durumunda kalıyor ve bu alan içinde Pareto'nun "optimal ekonomik değişiklikler hiç kimsenin durumunu kötüleştirmeden bazılarının (veya birinin) durumunu iyileştiren değişimlerdir" önermesi merkezi bir konum sahibi oluyor. Bu da, öteki değer yargılarına göre tek üstünlüğü eşitlikçi olmaması olan bir değer yargısından başka bir şey değil.

FAYDA KURAMININ ÖTESİNDE BAZI ARAYIŞLAR

Gene de, modern tüketici kuramının yasaklarına rağmen, bazı iktisatçıların yalnız iktisat politikasıyla değil, ihtiyaçlarla da ilgilenmiş olduklarını görüyoruz. Özellikle J.M. Keynes'in makro düzeyde geliştirdiği tüketim kuramını tamamlayıcı nitelikte bazı çalışmalar, alana önemli katkılar yapıyorlar. Keynes, bilindiği gibi, tüketimin gelirle birlikte arttığını öne sürüyor ve ulusal düzeyde bir tüketim fonksiyonu tanımlıyor. Bu tanıma göre

marjinal tüketim eğilimi, yani gelirdeki bir birimlik bir artışla bu artışın yol açtığı tüketim artışı arasındaki ilişki, her ülke için sabit bir değere sahip.

Buradan yola çıkarak geliştirilen kuramlardan biri Duesenbery'ninki.¹⁴ Duesenbery, tüketim harcamalarına sosyal gruplar temelinde yaklaşıyor ve A.B.D.'nde yaptığı araştırmayla daha düşük gelir gruplarında bireysel gelirin artmasının tüketim harcamalarını yüksek gelir gruplarından daha az arttırdığını saptıyor. Yani, yoksul bir muhitte yaşayan bireyin artan gelirinin daha azını tüketime daha çoğunu tasarrufa ayırdığını, çünkü bu bireyin tüketim düzeyinin yakın çevresinin yoksulluğu tarafından belirlendiğini ve sınırlandığını öne sürüyor. Burada, tüketimin bütünüyle öznel bir olgu olduğu ve bireyler arası fayda karşılaştırmaları yapılamayacağı ilkesinin ihlal edildiğini ve ihtiyaçların sosyal nitelikli olduklarını savunan bir kuramla karşılaşıyoruz.

Benzer bir biçimde, Friedman'ın gene makro iktisat çerçevesinde geliştirdiği tüketim kuramı da, sosyal nitelikli bir ihtiyaç tanımlaması getiriyor.¹⁵ Friedman'a göre, bireyler tüketim harcamalarını o andaki gelirlerine göre değil, hayatlarının belirli safhalarında tutturmayı umdukları gelirlerin tamamını gözönüne alarak yaparlar. Yani, farklı aşamalarda sahip oldukları veya olacaklarını umdukları gelir düzeylerine göre belirlenmiş, değişmeyen bir tüketim düzeyi korumaya çalışırlar. Dolayısıyla beklenmedik bir gelir artışı, Friedman'a göre, tüketimden çok tasarrufa ayrılır. Burada da, tüketimi toplumsal konum beklentilerinin belirlediği, kolayca değişmeyen bir sosyal faaliyet olarak ele alan, dolayısıyla ihtiyaç kavramına sosyal bir içerik kazandıran bir yaklaşım söz konusu.

Tüketim faaliyetinin sosyal çerçevesini dikkate alan bu tür kuramlar, ihtiyacın sosyal bir olgu olarak iktisadın kapsamına girmesine önemli bir katkıda bulunuyorlar. Ama ihtiyaçların sosyal olarak belirlendiğini söylemek, "insanın neye ihtiyacı vardır?" sorusuna cevap vermeye yetmiyor. Bu soruya cevap verilemediği sürece de, iktisat politikasına temel oluşturabilecek ve farklı toplumları veya ekonomik sistemlerin başarısını karşılaştırmaya imkan verecek bir ihtiyaç kuramına sahip olamıyoruz.

14 J.S. Duesenbery, *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1949.

15 M.Friedman, *A Theory of the Consumption Function*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1957.

12 Jevons (1905), ss. 32-50.

13 M.Douglas and B.Isherwood, *The World of Goods*, New York: Basic Books, 1979, ss. 16-17.

İktisat düşüncesi içinde "insanın neye ihtiyacı vardır?" veya "gerçek ihtiyaçlar nelerdir?" sorularına cevap vermeye çalışan yaklaşımlara da rastlıyoruz. Bu yaklaşımlar her zaman, açıkça veya üstü örtülü biçimde, bir insan doğası fikrini içeriyorlar. Mesela T. Veblen'in yaklaşımı, insan doğasının yaratıcılık ve üretkenlik özelliğinden yola çıkıyor.¹⁶ Veblen'e göre, bu özelliğe, veya bu temel dürtüye, cevap veren veya ondan kaynaklanan tüketimle, taklide dayanan/gösterişe yönelik tüketim (conspicuous consumption) arasında önemli bir ayırım var. İlk tür tüketim gerçek ihtiyaçların karşılanmasına yönelik, ikincisi ise israf kategorisine giriyor. Bu yaklaşım bir insan doğası kavramını içermekle birlikte, aynı zamanda, gösteriş için tüketim fikri çerçevesinde, ihtiyaçların sosyal olarak belirlendiğini de kabul ediyor.

Veblen insanın doğal özelliklerinden açıkça söz eden bir iktisatçı. Daha farklı bir biçimde, 1970'li yıllarda gelişme iktisadi içinde çok popüler olan "temel ihtiyaçlar" kavramı çevresindeki yaklaşımlar da, belirli insan doğası fikrinin benimsenmesini gerektiren yaklaşımlar. Bunlar, özellikle insanın beslenme, barınma, sağlık gibi biyolojik ihtiyaçlarıyla ilgili ve iktisat politikasını bu doğal ihtiyaçların karşılanmasına öncelik verecek biçimde yönlendirmeye çalışan yaklaşımlar. Son yıllarda, 1980'li yıllarda epeyce gözden düşen temel ihtiyaçlar kavramını canlandırmaya ve kuramsal olarak güçlendirmeye yönelik bazı çalışmalara rastlanıyor.¹⁷

Son yıllarda Post-Keynesgil bir tüketim kuramı geliştirme çabalarına da rastlıyoruz.¹⁸ Bu çabalar içinde, modern fayda kuramına yöneltilen çeşitli eleştirilerin bir sentezinden oluşan bir ihtiyaç kuramına doğru bazı adımlar atıldığı görülüyor. Bu alana katkıda bulunan iktisatçılar, bir yandan tüketimin sosyal niteliğini vurgulayan çalışmalara atıfla modern fayda kuramının bireysel fayda fonksiyonlarının bağımsızlığı ve bireyler arası fayda karşılaştırmaları yapılamayacağı ilkesine karşı çıkarken, bir yandan da başka iki ilkeyi, isteklerin sınırsız olduğu fikrinden kaynaklanan doyumsuzluk ilkesiyle ikame ilkesini de

¹⁶ T. Veblen (1899), *The Theory of Leisure Class*, New York: The modern Library, 1934 ve *Instinct of Workmanship and the State of Industrial Arts*, New York: The MacMillan Co., 1914.

¹⁷ Mesela, L.Doyal ve I.Gough, *A Theory of Human Need*, New York: The Guilford Press, 1991.

¹⁸ Çok yararlı bir sentez için bkz. M.Lovoie, "A Post Keynesian Approach to Consumer Choice", *Journal of Post Keynesian Economics*, Yaz 1994, c.16. # 4.

reddediyorlar. Bu iki ilkenin reddi, özellikle isteklerle ihtiyaçlar arasındaki farkın altının çizilmesiyle gerçekleşiyor. Bu ayırım içinde, isteklerin ihtiyaçlardan kaynaklandığı ve belirli ihtiyaç gruplarına tekabül ettikleri savunuluyor. Bu kategoriler içindeki istekler için ikame ilkesinden söz edilebileceği, fakat ihtiyaç gruplarının belirli bir hiyerarşiye sahip oldukları ve bu hiyerarşik yapı içinde gruplar arası bir ikameden söz edilemeyeceği öne sürülüyor. Yani, Maslow'unki gibi, zaten özellikle Maslow'dan kaynaklanan, bir ihtiyaçlar hiyerarşisi kabul ediliyor.¹⁹

Böyle bir hiyerarşinin kabul edilmesi ise, belirli bir ihtiyaç grubu içinde ortaya çıkan isteklerin tatmin edilebileceği, bundan sonra tüketimin bir üst gruptaki isteklerin tatminine yöneleceği, gruplar arası ikame söz konusu olmadığına göre de, belirli gruplar için pekala doyumdan söz edilebileceği sonucuna ulaşıyor. Yani doyumsuzluk ilkesi ve bir yönüyle sınırsız istekler varsayımı reddedilmiş oluyor. "Bir yönüyle" diyorum, çünkü bu post-Keynesgil kuramın gelişmesine katkıda bulunanlar, tüketicilerin bir kategorideki ihtiyaçların tatminiyle bir üst kategorideki ihtiyaçlara yöneleceklerini, ayrıca, ve daha önemlisi, ihtiyaçlar hiyerarşisinin sosyal etkileşim sonucu çeşitlenip zenginleşeceğini, ortaya yeni ihtiyaçların çıkacağını düşünüyorlar.

Bence bu yaklaşımın tartışmaya en açık olan yanı, insan doğasıyla ilgili varsayımlardan kaynaklanan Maslow-vari bir ihtiyaçlar hiyerarşisi fikrini içermesi. İlk bakışta, "aç, susuz ve barınaksız kalmamak en temel ihtiyaçlardır, sosyal konumla prestijle ilgili ihtiyaçlar doğal olarak bunları izler" demek mümkün görünse dahi, konunun üzerinde biraz düşündüğümüz, özellikle de antropologların çalışmalarından kaynaklanan pek çok örneğe baktığımız zaman, bu önermenin bile epeyce sorunlu olduğu ortaya çıkıyor. Bu örnekler pek çok toplumda, toplumsal yapının, toplumun bütünlüğünü ve kültürel özelliklerini korumaya yönelik, "sembolik tüketim" adı verilebilecek ihtiyaçların bireylerin hayatlarını idame ettirmeleri için gerekli görünen biyolojik ihtiyaçların tatminine göre öncelik taşıyabildiklerini gösteriyorlar. Mesela, açlık tehlikesi bile, kutsal kabul edilen veya tabu sayılan hayvan ve bitkilerin yenmelerine yol açmıyor. Aynı şekilde, normal tüketim maddelerinin dini amaçlar için ayrılmış bölümüne katkı dönemlerinde bile kesinlikle dokunulmadığı görülebilir.²⁰ Bunlar, doğal

¹⁹ A.Maslow, "A Theory of Human Motivation", *Psychological Review*, Haziran: 1943, c.50.

²⁰ Mesela, bkz., P.W.Pearson, "The Economy Has No Surplus, K.Polanyi (der.), *Trade and Market in Early Empires*, New York: Free Press, 1957 içinde.

olarak, Maslow'un temel biyolojik ihtiyaçlardan başlayarak kademe kademe yükselen ihtiyaçlar hiyerarşisinin ciddi bir biçimde sorgulanmasını gerektiren gözlemler.

Giderek, "açlık susuzluk nedir?" sorusu bile, eğer "açlıktan ve susuzluktan ölmek" cevabıyla tatmin olmayacaksa, hem toplumun refah düzeyi ve tüketim alışkanlıklarından, hem bireylerden beklenen faaliyet düzeyinden bağımsız olarak cevaplandırılması son derece zor bir soru. Bu da bizi, Marx'ın bu konudaki çok ünlü önermesine getiriyor: "Açlık açlıktır, ama çatal bıçakla yenen pişmiş etin giderdiği açlık, el, diş ve tırnak yardımıyla gövdeye indirdiği çiğ etin giderdiği açlıktan farklıdır... Üretim yalnız ihtiyacı karşılayacak nesneyi değil, nesne için ihtiyacı da yaratır".²¹

Bu önerme doğrultusunda Marx'ın, evrensel insan ihtiyaçları temelinde ekonomik ve sosyal politika önerileri getiren yaklaşımları şiddetle eleştirdiğini biliyoruz. Mesela, **Felsefe'nin Sefaleti**'nde Proudhon'a yönelttiği acımasız eleştirilerin bir bölümü bu konuyla ilgili.²² Marx'ın bu eleştirileri, yalnızca konuyla ilgili kavramsal güçlükleri çok önemli bulmasından kaynaklanmıyorlar. Marx, aynı zamanda, evrensel insan ihtiyaçlarını veri alan politika uygulamalarının birbiriyle bağlantılı iki büyük sakıncası olduğunu düşünüyor. Bunlardan biri, insan ihtiyaçlarını sınırlamak, kontrol altında tutmak ve "ihtiyalarında zengin" insanın gelişmesini sınırlamak tehlikesi. Diğeri ise, politik gücü elinde tutanların insan ihtiyaçlarının özgürce belirlenmesine müdahale etmeleri tehlikesi. Doğu Avrupa'lı üç yazarın, eski Sovyet bloku yaşantısının deneyimiyle, çok güçlü bir biçimde ortaya koydukları "ihtiyaçlar üzerinde diktatörlük" sorunu, gerçekten çok önemli bir sorun.²³

Bu noktada ortaya, yazının başında değindiğim ikilem çıkıyor. Evrensel insan ihtiyaçlarından söz etmek sakıncalı, ama ihtiyaçlar üzerine hiç bir şey söylemeden iktisat politikası önerileri yapmak, uygulanan politikaları değerlendirmek ve farklı sistemlerin ekonomik ve sosyal başarısıyla ilgili karşılaştırmalar yapmak da imkansız. Nitekim, bu tür değerlendirmeler ve karşılaştırmalarda,

²¹ K.Marx (1858), *Grundrisse*, New York: Vintage Book, 1973, s.92.

²² K.Marx (1847), *Poverty of Philosophy*, London: Martin Laurence Ltd., s.55

²³ F.Feher, A.Heller, G.Marküs, *Dictatorship over Needs*, Blackwell, 1983. Ayrıca, A.Heller, *The Theory of Need in Marx*, London: Allison and Busby, 1976.

iktisatçılar da iktisatçı olmayanlar da, ister istemez, bilinçli veya bilinçsiz bir biçimde, insan ihtiyaçlarıyla ilgili bazı inanç ve fikirlerden yola çıkıyorlar. Eğer bugün Sovyet tipi ekonomilerin iflas etmiş olduğu bu derece yaygın bir kabul görüyorsa, bunun en önemli nedeni, herhalde, bu ekonomilerin bireylerin ihtiyaçlarına cevap vermekte başarısız kaldıklarıyla ilgili gözlem ve görüşler. Ayrıca bana, eğer Marx bugün yaşasaydı, bu ekonomilerle ilgili genel yargıyı paylaşırdı gibi geliyor. Bu da, bence, Marx'ın da insan doğası fikrini ve buna bağlı olarak ortaya çıkan insan ihtiyaçları fikrini bütünüyle reddetmediğini gösteriyor. Ayrıca, Norman Geras'ın konunun ayrıntılı bir tartışması içinde sorduğu gibi, Marx eğer bir insan doğası fikrine sahip olmasaydı nasıl sosyalist olabilirdi? ²⁴ Yani insan ihtiyaçları hakkında bir fikir sahibi olmadan nasıl sosyalizmin kapitalizmden daha istenilir bir düzen olduğunu savunabilirdi?

Geras, Marx'ın bir insan doğası fikrine sahip olduğunu savunuyor. Bizim insan doğası ve insan ihtiyaçları konusunda Marx'ın görüşlerini paylaşmamız şart değil. Ama, tekrar tekrar vurgulama gereğini duyduğum gibi, politika tartışmaları ve sistem karşılaştırmalarının saf değer yargılarına dayandığını ve dayanması gerektiğini düşünmüyorsak, insan ihtiyaçlarıyla ilgili bir şeyler söylememiz gerekli.

İNSAN DOĞASI VE İNSAN İHTİYAÇLARI

Bence bu konuda kuramsal ve politik sorunları aşarak, insan ihtiyaçlarının sosyal niteliğini göz ardı etmeden, bireysel özgürlükleri kısıtlayıcı nitelik taşımayan bir şey söylemek mümkün. Bunun insan doğası ve insan ihtiyaçlarıyla ilgili çok esnek ama esnekliğine rağmen anlamlı bir varsayım yardımıyla yapılabileceğine inanıyorum. Bu varsayım şu: İnsan doğası gereği sosyal bir yaratık, toplumda yaşayan bir yaratıktır. İnsan doğasının bu özelliğine bağlı olarak bütün insanların paylaştığı temel bir ihtiyaç vardır. Bu, insanın yaşadığı toplumun bir parçası olma, dışlanmama ihtiyacıdır. Yani insan, her yerde ve her zaman, toplumun anlamak ve toplumsal hayata kendisinden beklendiği gibi anlamlı bir biçimde katılmak için gerekli imkanlara sahip olmak ister.

Tüketim faaliyetinin bütünü, bu ihtiyacın karşılanmasına yönelik olduğu söylenilebilir. Buna bağlı olarak da, tüketimin

²⁴ N.Geras, *Marx and Human Nature: The Refutation of A Legend*, London: Verso, 1983.

bir **iletisim aracı** olduğu, bireyin tükettiği bütün mal ve hizmetlerin, onun diğer bireylerle iletişim kurarak toplumun bir parçası olmak için giriştiği çabanın araçları olduğu fikri ortaya çıkıyor.²⁵ Yani tüketim araçlarının, birer **işaret** niteliği taşıdıklarını söyleyebiliyoruz. Bu noktada, işaretlerin ne derece anlamlı veya anlamsız oldukları tartışılabilir hale geliyor. Mesela, Baudrillard, modern kapitalist toplumlarda, töreler, törenler, adab-ı muâşeret kaideleri gibi diğer işaret kategorilerinin silinip tüketim mallarının işaretleşme işlevini tek başına yüklenmeleri sonucu, bireyler arasında gerçek bir iletişim kurulmasının imkansızlaştığından söz ediyor.²⁶

Bu anlamlılık veya anlamsızlık, doğal olarak, toplumsal hayatın bütünü içinde belirleniyor. Yalnızca statü sembolü niteliği taşıyan mal ve hizmetler değil, en temel biyolojik ihtiyaçların sağladığı tatmin duygusu bile, toplumsal olarak belirlenen ihtiyaçlar ve ihtiyaç karşılama biçimleri içinde anlam kazanıyor. Gene de, belirli bir toplum düzenini, o toplumun kurallarına göre belirlenen ihtiyaçları karşılamakta ne kadar başarılı olduğuna bakarak değerlendirmek mümkün oluyor. Giderek, aynı ölçüde, bireylerin topluma ne ölçüde katılabildikleri, toplumun hangi üyelerini ne ölçüde dışladığına bakarak toplumları, arası karşılaştırmalar gitmek ve toplumların yalnızca kendi ölçütlerine göre değerlendirilebileceğinin katı bir biçimde savunulmasından kaynaklanan bir ahlaki relativizmin sorunlarından kurtulmak mümkün olabiliyor.

Yukarıda sözü edilen insan doğası ve insan ihtiyaçlarıyla ilgili varsayımına dayanarak, ilk olarak şunu söyleyebiliriz: Bazı toplumlarda, farklı sosyal katmanlar veya sınıflardaki bireylerin konumları, gayet açık toplumsal tanımlamalara tabidir. Kast sisteminin geçerli olduğu bir toplumda, farklı kastalara mensup kimselerin birbirleriyle aynı düzeyde iletişim kurmaları ve topluma aynı biçimde katılmaları söz konusu değildir. Dolayısıyla, farklı kast mensuplarının ihtiyaçları farklı kategoriler oluşturur ve alt katmanlarda yer alan bireylerin üst katmanların toplumsal hayatına katılmak gibi bir sorunları yoktur. Buna bağlı olarak da,

böyle bir katılımın gerektirdiği tüketim araçlarına sahip olmamak onlarda tatminsizlik duygusu yaratmaz. Sınıflar arası akışkanlığın sınırlı olduğu, dolayısıyla "herkesin yerini bildiği" diğer toplumlarda da, benzer bir durum söz konusudur. Bu toplumların sosyo-ekonomik başarısı veya başarısızlığı, insanların buldukları sosyal konumun belirlediği ihtiyaçları karşılayıp karşılayamadıklarına, toplumsal hayata buldukları yerden ne biçimde katılmaları gerekiyorsa, o biçimde katılıp katılamamalarına bakarak değerlendirilebilir.

Buna karşılık, sosyal akışkanlığın, yani sosyal konum veya sınıf değiştirebilme olanağının, bir değer olarak kabul edildiği, fırsat eşitliğinin veya açıkca eşitliğin iyi bir şey olarak görüldüğü toplumlarda, durum, doğal olarak, daha farklıdır. Buralarda, herkesin ihtiyacı toplumun refah düzeyi tarafından belirlenir ve herkesin toplumun bütününe anlamaya ve toplum hayatının bütününe katılmaya ihtiyacı vardır. Toplumun ekonomik ve sosyal performansı da, ne sayıda insanı ne ölçüde dışladığına bakarak değerlendirilebilir. Eğer üretim teknolojisinin ulaştığı noktada eğitim olanakları, çoğunluğun bu teknolojinin gereklerini kavramasına ve bireyin yetenekleri ve eğilimlerine uygun bir iş seçmesine olanak vermiyorsa, bu **iyi bir şey değildir**. Tıp teknolojisinin ulaştığı noktada bazı hastalıklar kolayca tedavi edilebilirken bazı insanlar hala bu hastalıklardan ölmeye devam ediyorlarsa, bu **iyi bir şey değildir**. Eğer konutlar elektrik, akarsu, merkezi ısıtma tesisleriyle donatılabiliyorsa, bazı insanların mum ışığında oturmaları, çeşmeden su taşımaları ve odun taşıyarak ısınmaları, onların toplumsal hayata katılamadıklarını gösterir. Bazıları ulaşım teknolojisinin olanaklarından yararlanarak yüksek bir mekansal hareketliliğe sahipken, ulaşım imkanlarının sınırlılığı diğerlerini sınırlı bir mekan içinde yaşamaya zorluyorsa, toplumu anlama ve topluma katılma şansının dağılımında önemli bir eşitsizlik olduğu söylenebilir.

Bunlar varlığını kabul ettiğimiz temel insan ihtiyacının karşılanmasının en gerekli koşullarıyla ilgili, en çarpıcı örnekler. Ama giyim kuşamdan ev eşyasına kadar, bütün tüketim mallarının kullanımındaki farklılaşma, bize, toplumsal iletişimin niteliği hakkında bir fikir verebilir. Doğal olarak, bu tartışmanın amacı, tüketimde kesin bir eşitliğin gerekliliğine işaret etmek değil. Tüketimde homojenleşmeyi savunmak hiç değil. Amaç, farklılaşmanın toplumsal dışlanma anlamına gelebileceği ve bu dışlanmanın fırsat eşitliği gibi modern toplumların çoğunda genel kabul gören bir değerle çelişmeye başlayabileceği gerçeğinin tesbiti.

²⁵ Bu konuda M. Douglas ve B. Isherwood'un (1979) çalışması bana çok yararlı oldu. Doyal ve Gough (1991) da, temel biyolojik ihtiyaçların yanı sıra, Habermas'ın "otonomi" kavramından yararlanarak, topluma anlamlı bir biçimde katılma ihtiyacından söz ediyorlar.

²⁶ Bkz. J. Baudrillard, "The System of objects" (1968) ve "Consumer Society" (1970), Selected Writings of J. Baudrillard, Stanford, California: Stanford University Press, 1988.

Bu değerin geçerli olmadığı, sosyal konumların katı kurallarla belirlenmiş olduğu toplumlarda, sözünü ettiğimiz eşitsizliğin tatminsizliğe yol açmayacağını söyledim. Buna bağlı olarak, bu tür toplumlarda görülen mal ve hizmet tüketiminin sosyal konum farklılaşmasının aynı biçimde algılanmadığı toplumlardakinden daha değişik biçimde değerlendirilmesi gerekiyor. Ama bu, farklı toplumlari karşılaştırmanın ve bu karşılaştırma sonucu belirli yargılara ulaşmanın imkansız olduğu anlamına gelmiyor. Böyle bir imkansızlığın kabul, zencilerin beyazlara ayrılmış olan bazı mekanlarda bulunamamaları, köylü çocukların okula gitmeyi tarlada çalışmaları türünden, sosyal ayrışmayı yansıtan bazı düzenlemelerin, toplum içinde kabul gördükleri ve bir dışlanma duygusuna yol amadıkları durumlarda, hiç bir sorun oluşturmadıklarını söylemek anlamına gelirdi. İnsan ihtiyaçlarının toplumsal olarak belirlendikleri fikrine sığınarak, böyle bir relativizme gidilebilirdi. Oysa bugün insanla ve toplumla uğraşan pek çok düşünüre ahlaki açıdan herhalde çok sevimsiz gelecek bu relativizm, kesinlikle ihtiyacın toplumsal bir olęu olduğu gerçeğinin doğal bir sonucu değil.

Eğer toplumla iletişim içinde bulunmak ve toplumsal hayata katılmak evrensel bir ihtiyasa, "bireylerin toplumsal hayatın belirli alanlarından zorunlu olarak dışlanmaları iyi bir Şey değildir" demek, yalnızca bir değer yargısı olarak kabul edilemez. Aynı biçimde, "bireylerin aralarında ayırım gözetilmeksizin toplumun bütünüyle, istedikleri türden bir iletişime girebildikleri toplumlar, bunun mümkün olmadığı toplumlardan daha iyi toplumlardır, yani insan ihtiyaçlarının daha iyi karşılandığı toplumlardır" demek de, salt bir değer yargısı olmaktan çıkar. Giderek, tartışmanın birimi olarak ele aldığımız toplumun genişlemesi ve ulus devlet sınırlarını aşması, insanın iletişim ve katılım alanının giderek büyümesi de, insan ihtiyaçlarının, insan doğasına uygun bir biçimde, daha iyi tatmin edildiği bir durum olarak değerlendirilebilir.

Bütün bu önermelerin, mümkün olduğunu söylemek, hence, iktisat politikasıyla ilgili anlamlı bir Şeyler söylemenin mümkün olduğunu söylemek demek. Evrensel bir insan ihtiyaının kabulünden yola çıkarak, hangi mal ve hizmetlerin kullanımının bu ihtiyaca cevap vermekte özellikle önemli olduğu ve iktisat politikasının bununla ilgili olarak nasıl yönlendirilmesi gerektiği konusunda, salt değer yargılarına bağlı olmayan bir tartışmaya girebilmek demek. Bu bağlamda, yukarıda verilen örneklerin belirlediği alanlar, eğitim, sağlık, konut, ulaşım ve haberleşme alanlarında nasıl bir politika çizgisi izleneceği, böyle bir

tartışma içinde özel önem kazanıyor. Sanıyorum bu bile, bizi fayda kuramıyla refah iktisadın bulunduğu noktanın epeyce ilerisine götürebilecek bir Şey.

ADAM SMİTH'İN REDDEDİLMİŞ MİRASI

İktisat politikası tartışmalarının, savunulması zor bir materyalizmle fayda kuramının totolojik niteliği arasına sıkışıp kalmışlığını aşmak için nasıl bir yol izlenebileceğinden söz ederken, özellikle sosyal bilimlerin diğer alanlarından kaynaklanan ipuçlarından yararlandım. İlginç olan, yazının başında değindiğim gibi, bu ipuçlarının önemli bir bölümünün **Smith'in Ahlaki Duygular Kuramı**'nda mevcut olması.

Ahlaki Duygular Kuramı'nda, Smith, insan ihtiyaçlarını bir ahlak kuramı bağlamında ele alıyor. Tartışmanın bütününü belirleyen de, Smith'in sosyal düşüncesinin özü denilebilecek bir fikir: İnsan için iyi olan düzenin, insanın eğilimlerine ters düşmeyen, aksine bu eğilimlere dayanarak işleyen bir düzen olması gerektiği fikri. Ekonomik düzenle ilgili olarak, bu, Uluslar'ın Zenginliği'nin herhalde en çok değinilen cümlesinde, "Yemeğimizi kasabın, bira satıcısının ya da fırıncının yardımseverliğinden dolayı değil, onların kendi çıkarlarını gözetmeleri nedeniyle elde ederiz" cümlesinde orataya çıkıyor.²⁷ Burada Smith'in ekonomisinin işleyişini dayandırdığı davranış ilkesi, kişisel çıkar. Bu da, kolayca, Smith'in insan doğasıyla ilgili temel önermesinin kişisel çıkar dürtüsüne indirgenmesine yol açıyor. Oysa, **Ahlaki Duygular Kuramı**'nı ciddiye alan bir iktisatçı, Smith'in buraya nereden geldiğini ve düşüncesinin bütünü içinde bu önermenin nereye oturduğunu görebilir. Başka bir deyişle, önermenin gerisindeki ihtiyaç kuramına ulaşabilir. Ne yazık ki, iktisat düşüncesi tarihi bize bunun yapılmadığını açıkça gösteriyor.

Ahlaki Duygular Kuramı'nda insanın doğal eğilimleri arasında kişisel çıkar dürtüsünden neredeyse hiç söz edilmiyor. Buradaki temel davranış ilkesi, "basiret" (prudence). Basiretlilik, insanın kendini zarardan sakınma ve acıdan kaçma içgüdüsünün gereği ve, Smith için yalnız ihtiyaçlarla değil ahlakla da ilişkili bir kavram. Bu kavram yardımıyla Smith, yalnızca ahlaki insanın kendini kollamasını ve korumasını bilen insan olduğunu değil, aynı zamanda, ahlaki davranmanın, sosyal bir varlık olan insanın

²⁷ A. Smith (1776), Ulusların Zenginliği, İstanbul, 1985, s.26.

temel bir ihtiyacı olduğunu da öne sürüyor. Bu fikir, kitapta önemli bir yer tutan diğer bir davranış ilkesine, "sempati" ye bağlı olarak açıklık kazanıyor. Sempati, insanın toplumsal bir varlık olarak diğer insanları anlamaya, onlar tarafından anlaşılmaya ve sevimliye duyduğu ihtiyacı özetliyor. Bu ilkenin önemini vurgularken Smith, insan ihtiyaçların özünde sosyal nitelikli olduğu sonucuna ulaşıyor.

Ahlaki Duygular Kuramı'nın "Bireyin Onun Mutluluğunu Belirleyen Özellikleri veya Basiret" adlı bölümünde, Smith söze biyolojik ihtiyaçlarla başlıyor. İnsana doğanın öğrettiği, kendine gelebilecek zarardan sakınma dürtüsü, bedenle ilgili bu ihtiyaçları belirliyor. Ama sempati ilkesi bize, hemen, zarardan sakınma dürtüsünün biyolojik ihtiyaçlara indirgenemeyeceğini hatırlatıyor. Smith'in deyişle: "Başlangıçta zenginliğin avantajları bedenin ihtiyaçları ve rahatlığıyla ilgili olarak karşımıza çıkarlar, ama eşitlerimizden gördüğümüz saygının, içinde yaşadığımız toplumdaki itibar ve mertebemizin bu avantajlara ne ölçüde sahip olduğumuza yada olmamız gerektiğine göre belirlendiğini kısa zamanda farkederiz. Bu saygıya mazhar olmak, eşitlerimiz arasında bu itibar ve mertebeye hak kazanmak, belki de isteklerimizin en güçlüsüdür; dolayısıyla zenginliğimizin avantajlarına sahip olma gayretimiz, her zaman kolayca elde edilebilen bedensel ihtiyaçlar ve rahatlıkları elde etmekten çok, bu istek tarafından canlı tutulur ve körüklenir".²⁸

"Sağlık ve zenginlikle, mertebe ve şöhretle, yani bireyin rahatı ve mutluluğunu belirlemesi beklenen temel unsurlarla ilgilenmek, genel olarak basiret denilen bu niteliğin görevidir".²⁹ Basiret, ölçülüğü, ihtiyacı, kaynakları dikkatli kullanmak anlamında ekonomiyi içerir. Rahat ve zevk düşkünlüğü, bu haslete ters düşen kötü huylardır. Smith de, iktisatçıların çoğu gibi, sadeliğin iyi bir şey olduğunu düşünür ve gösteriş merakından hoşlanmaz. Ama, bu konuda Smith'in konumu daha sonraki iktisatçılarından kesinlikle farklıdır. İlk olarak, sadeliğin iyi bir şey olduğu fikri onun öğretisiyle çelişen bir değer yargısı değil, basiretin gereklerinden biridir. Gene de Smith bu konuda çok dikkatlidir çünkü basiretin sempati ilkesiyle pekişen sosyal niteliği, gösteriş merakının karşısına ahlakçı bir tavırla çıkılmasını engeller.

Zenginlik edinme çabası ve tüketim, Smith için, sosyal uğraşlar, sosyal bir varlık olan insanın başka insanların sempatisini

kazanmak, onlara ulaşmak için giriştiği uğraşlardır. Bireyin tüketim merakı başkalarına tatsız gelebilir, ama hayattan zevk almayan bir insan da pek sempatik değildir ve bu konuda fazla ölçülü olmak da toplum dışına itilmek tehlikesini içerir. Smith'in deyişle, "İnsan hayatının zevkleri ve eğlencelerine olan duyarlılığımız, aşırılığıyla da hiç olmamasıyla da başkalarını aynı biçimde rahatsız eder. Ama bu iki durumdan birincisi, sanki, ikincisinden daha az iticidir. Hem başkaları için hem de bireyin kendisi için, neşelenme yeteneği, zevk veren şeylere karşı sıkıcı bir duyarsızlık gösterilmesinden kesinlikle daha hoştur."³⁰

Smith'e göre insanın maddi durumunu iyileştirmek için çalışıp didinmesi, biyolojik ihtiyaçlarından çok daha fazlasına sahip olmak için kendini paralaması, bu yüzdendir: "Zenginliklerimizi sergileyip yoksulluğumuzu saklamamız, insanlığın acımızdan çok sevincimize sempati duyma eğilimi taşımasındandır... En çok insanlığın bu duygularını düşünerek zenginlik peşinde koşar, yoksulluktan kaçırız. Dünyadaki bütün bu çabalamanın başka ne amacı olabilir? Hırs ve tamah neye yönelir, zenginlik, güç ve şöhret peşinde koşmak nedendir?... Zengin kişi zenginlikleriyle gururlanır; çünkü onların doğal olarak dünyanın ilgisini üzerine çektiğini düşünür, insanlığın, durumunun avantajlarından kaynaklanan bütün iyi duygularda ona eşlik edeceğini düşünür. Bu düşünceyle göğsü kabartır; zenginliğine bu yüzden duyduğu bağlılık, zenginliğin ona sağladığı bütün diğer avantajlar yüzünden duyduğundan daha fazladır. Yoksul kişi ise, bunun aksine, yoksulluğundan utanır. Yoksulluğun onu, ya **diğer insanların bakışlarından gizlediğini**,³¹ ya da kendisine bakan olursa, bakanların çektiği sefalet yüzünden ona kardeşçe duygular beslemeyeceklerini düşünür".³²

Yani yoksulluk, insanı görünmez kılan, dışlanmasına yol açan bir şeydir. İnsanların açlıktan ölme tehlikesiyle karşı karşıya olmadıkları bir toplumda yaşayan ve bunu sık sık vurgulayan Smith için, yoksulluğun anlamı budur ve yoksulluk bunun için, en temel insan ihtiyacının, toplumun parçası olmak, anlamak ve anlaşılacak ihtiyacının karşılanmasını engellediği için kötü bir şeydir. Ama Smith, aynı zamanda, insan ihtiyaçlarına toplumsal sınıf ve statülerin açık seçik ortada olduğu, fırsat eşitliği kavramının ve sosyal akışkanlığın önemle vurgulanmadığı bir toplumdaki bakır. Sık sık kullandığı "eşitlerimiz arasında", "sosyal mertebemize göre" sözleri,

²⁸ Smith (1759), ss. 348-9.

²⁹ Smith (1759), s.349.

³⁰ Smith (1779), ss. 398-9.

³¹ Altını ben çizdim.

³² Smith (1779), s.112, 113.

ihtiyacın toplumsal konuma göre belirlendiğini gösterir. Buna bağlı olarak da, sempati ilkesi farklı statüdeki insanlar için aynı statüdeki insanlar arasında olduğundan değişik bir anlam taşır. Yukarıdakiler aşağıdakileri görmez, Smith bunun çok iyi farkındadır, ama onun toplumunda bu ciddi bir sorun değildir. Sorun olan insanın eşitleri arasında saygı görmesinin gereği olan tüketimin kaşınmamasıdır, çünkü bu toplumsal olarak yok olmak demektir.

Peki Smith'in kurduğu çerçeveden bakıldığında günümüz toplumlardaki durum nedir? Toplumsal statü farklarını belirleyen ekonomi dışı unsurların ilkel toplum kalıntıları olarak reddedildiği ve toplum hayatının eşit vatandaşlık hakları çevresinde biçimlendiği, iktisatçıların en muhafazaçılarından dahi fırsat eşitliği kavramını reddetmeye cesaret edemeyeceği günümüz toplumlarında, sempati ilkesinin toplumun bütününde, hatta toplumlar arası bir düzeyde işlerliği olmadığını söyleyebilir miyiz? Yoksulların toplumsal hayata katılma ihtiyaçlarının zenginlerinkiyle çakiştiği noktaların varlığını inkar edebilir miyiz? Eğer bunları yapamayacağımızı düşünüyorsak, bu çakişma noktalarından söz etmemizin vakti gelmiş demektir. Bir ihtiyaç kuramı, hem bunun gerekliliğini görmek, hem de bunu yapabilmek için gerekli. Ben, eğer Adam Smith'in mirasını doğru değerlendirmiş olsaydık şimdiye kadar böyle bir iktisat kuramı geliştirmiş olurduk ve bunu bu doğrultuda önemli adımlar atan diğer sosyal bilimcilerden daha önce yapmış olurduk diye düşünüyorum.